

“ПОТОЙБІЧЧЯ” В УЯВЛЕННЯХ ПРАДАВНИХ УКРАЇНЦІВ

Ольга ЯКОВЛЄВА

Українцям треба твердо пам'ятати, що будь-який поступальний рух народу на шляху прогресу не тільки зумовлюється, але й цілкомито ґрунтується на його попередньому житті [1:10]. А оскільки світогляд народу спирається на його релігійні погляди і вірування, вивчення останніх — одне із найважливіших завдань науковців.

“Останнім часом в Україні, — пише О. Селіванова, — надзвичайно актуальним стало вивчення різних фрагментів національно-мовної картини світу з огляду на специфіку етнічної свідомості мовців, вплив звичаїв..., обрядів, вірувань, міфології” [2:84].

У даній статті ми досліджуємо уявлення українців про перехід в інший світ, про можливість повернення з потойбіччя на основі текстів голосінь, які фрагментарно були представлені в публікаціях ще в ХІХ ст. Актуальність такого дослідження полягає в тому, що у текстах голосінь, як справедливо відмічає І. М. Коваль-Фучило, досить очевидно виражена система міфопоетичних уявлень соціуму. Таку систему уявлень співвідносять із “колективним несвідомим”, тобто з тією несвідомою міфологією, чії первісні образи (архетипи) є спільним спадком людства [3:4].

Цю ж думку ще на початку минулого століття висловив В. Данилов: “Голосіння як особливий різновид народної творчості, пов'язаний з ритуалом поховання, поширені серед усіх племен — від представників нижчої культури до вищих членів індоєвропейської сім'ї народів”. В. Данилов переконаний, що голосіння за мертвими прийшли до нас із глибокої давнини. Українські голосіння в цьому плані не є винятком, тому що їх генезис, без сумніву, можна віднести ще до праслов'янської епохи [4:4].

Важливими для нашого дослідження будуть думки Н. Велецької про те, що язичницькі уявлення про смерть викликали роздуми багатьох поколінь; до розуміння таємниці життя та смерті прагнули найвидатніші розуми з найдавніших часів до наших днів. І все ж таки у цьому питанні ще залишається ба-

гато чого нез'ясованого, дискусійного, протилежних точок зору. Але для розуміння язичницьких уявлень про смерть найбільш важливим є те, що смерті у нашому розумінні у язичників не було [5:11].

Так, у статті “Залишки язичництва у поховальних обрядах Малоросії” в “Етнографічному огляді” за 1898 р. читаємо: “Основний смисл всіх цих обрядів полягає у віруванні, що покійник і після своєї смерті продовжує жити тим же життям, яким жив і до смерті: тому йому необхідні їжа, тварини, дружина і слуги. Років 50 тому, розповідають старі люди, разом із покійником у труну клали хліб, горщик із кашею і графин із горілкою” [6:93].

Ця ж ідея підтримується і дослідженнями Валентини Борисенко: “У традиційній духовній культурі українців, як і в багатьох народів світу, стійко побутувало уявлення про те, що смерть людини є лише її переходом з одного світу в інший. Тому в поховальному обряді знаходимо чимало елементів, які були спрямовані на забезпечення покійнику певних умов існування в потойбічному світі. Про це свідчить, зокрема, звичай покладання до труни необхідних для життя речей. На Поліссі, Холмщині неодруженим клали гарбузове насіння, що мало забезпечити їм плідність у потойбіччі” [7:172].

Відомо, що розбіжностей між народними віруваннями і християнським вченням було багато; до кінця вони так і не подолані. Одна з таких розбіжностей стосується концепції смерті [8:12]. За народними віруваннями, живі люди могли втрутитися у цей процес, всіляко полегшуючи його різноманітними магічними прийомами: вмираючого клали на землю, давали йому в руки свічку (“громницю”), свердлили сволок або черінь печі, калатали у дзвони. Крім того, над небіжчиком виконували цілий ряд магічних обрядів, відповідних народним уявленням про потойбічне. Оскільки вважалося, що смерть людини — лише перехід до іншого стану (нам здається, що вірили у смерть як у перехід до не до іншого стану, а до нового життя в іншому світі — О. Я.), небіжчика споряджали так, щоб він мав усе не-

обхідне у потойбіччі: наприклад, клали за па-зуху калачик, гроші за перевіз тощо [8:13].

Вивченню язичницьких ритуалів Н. Велецька присвятила свою монографію. Дослідниця переконана, що в народній традиції протягом усієї слов'янської історії співіснували різні рівні світосприйняття, а язичницькі ритуали формувалися на основі конструкцій про світобудову. Такі конструкції створювалися язичницьким мисленням. Найбільші труднощі, на думку Н. Велецької, створює те, що у відомій нам фольклорній традиції ми маємо справу не зі світоглядом якоїсь конкретної епохи, а зі сконцентрованою спільністю різних пластів в історії культури: давні сюжети і образи забувалися і переосмислювалися, потім виникали нові образи і відбувалося їхнє взаємопроникнення [5:7]. Безперечно, якщо спробувати простежити усі ці нашарування, можна “прочитати” не тільки історичну долю країни, а й духовний рух її народу [8:6].

Одне з найважливіших завдань сьогодення для України — відродження духовності народу. Зрозуміло, що в межах статті ми зробимо тільки маленький крок в цьому напрямку, причому нам не обійтись без деяких фактів історії та етнографії. По-перше, аналіз різночасових ідей, втілених у народні вірування про потойбічне життя, допоможе виявити історичні зв'язки слов'янських племен, що колись проживали на території України, з іншими народами, децю прояснюючи складну проблему етногенезу [8:6]. Формування етнічної спільності українців, як відомо, відбувалось у суперечливих умовах: з одного боку, в тісних етнокультурних контактах із сусідніми народами (росіянами, білорусами, молдаванами, болгарями, греками та ін.), з іншого — в умовах боротьби з численними державами, котрі зазіхали на українські землі. Такими у різні часи були і Велике князівство Литовське, і Річ Посполита, і османська Туреччина, і королівська Румунія та Угорщина, і буржуазна Чехословаччина, а деякою мірою і царська Росія. Кожна з цих держав, підкорюючи окремі землі України, привносила свій етнокультурний та конфесійний фон. Як наслідок усього цього, система вірувань та повір'їв українців виявилася надзвичайно строкатою і складалася з цілого ряду регіональних варіантів [там само].

У даній статті, не вдаючись до деталей нашарувань, на основі текстів голосінь, з використанням логіко-графічного методу ми спробуємо показати уявлення наших предків про “той світ”, можливі варіанти перевтілення й шляхи повернення з потойбіччя.

Згадаємо монографію Н. Велецької. Найважливіший висновок, який стосується нашого дослідження, у автора такий: рудименти язичництва різних стадіальних рівнів найкраще збереглися в ритуалах, пов'язаних із культом предків. Цьому сприяло уявлення про взаємозв'язок земного й потойбічного світів..., залежності благополуччя потомків від покровительства предків із потойбічного світу (5:7-8).

В. Борисенко теж вважає, що головною концепцією всього поховального обряду був культ предків і вшанування померлих, що мало важливе значення для життєдіяльності живих [7:172]. Такі погляди, що характеризують взаємозв'язок між живими й мертвими, мають дуже давню історію і сягають корінням у прадавнину індоєвропейської спільності [7:177].

Б. Рибаків своїми дослідженнями доводить, що еволюція поховальної обрядовості й різні форми поховального обряду відображають суттєві зміни в осмисленні світу давньою людиною. Історик і етнограф Б. Рибаків виділяє три етапи в розвитку поховальної обрядовості [9:256]. У IX-VIII ст. до н. е. було поширене поховання трупів у скорчених позах. Це проходить через багато епох, завершуючись дуже різко на рубежі бронзового і залізного віків. Ці поховання засвідчували віру в нове народження. “Етнографія, — пише далі Б. Рибаків, — підтверджує віру людей в переселення душ, віру в переродження після смерті. В цьому віруванні тісно переплетені анімістичні та тотемістичні уявлення мисливської доби, коли людина не відділяла себе від природи, злилася з нею. Реально це мислилося так: померлого готували до другого народження в якомусь іншому образі” [9:258].

Тварини, дерева, птахи, риби, що говорять у казках усіх народів Землі, частковий антропоморфізм усіх ланок природи — наслідок тієї тривалої епохи, коли людство вірило у перевтілення, у друге народження після того, як життєва сила покинула тіло померлого [там само]. Тут вважаємо за необхідне зробити деякі уточнення. Ідеї про перевтілення та

друге народження — вторинні, тому що “смерть у свідомості первісного суспільства була одночасно і народжувачим началом; земля-потойбіччя є одночасно і земля-мати, з якої народжуються не лише рослини, але й тварини та люди. Смерті як чогось безповоротного нема. Усе вмираюче відроджується у новому пагоні”. Поняття “смерть” дорівнювало поняттю “народження”, яке, в свою чергу, дорівнювало поняттю “смерть” (такий своєрідний кругообіг життя в природі — *О. Я.*) — для первісної свідомості це був єдиний взаємопов’язаний образ. Тому “померти” означає мовою архаїчних метафор “народитись” і “ожити”, а “ожити” — померти (умертвити) і народити (народитись) [10:67].

На рубежі IX–VIII ст. до н. е. покійників ховали випростаними; померлих перестали готувати до другого народження для повторного життя на землі в якомусь іншому образі. Здавалося, ніби померлий просто заснув, і прокинутися він мав самостійно саме в образі людини. Закінчилася епоха перевтілень, людина мала залишатися й після смерті людиною. Для продовження життя, але вже в іншому світі, покійнику клали необхідні речі: їжу, зброю, прикраси і т. п. [9:259]. Уявлення про “інший світ”, який був під землею, на думку Б. Рибаківа, з’явилися в бронзовому віці, коли у свідомості людей, що пізнали простори степів, морів, широке видноколо з гірських вершин, з’явилося уявлення про нижній, підземний світ, куди ховається на ніч сонце. Ця нічна, підземна частина світу з часом перетворилася у світ мертвих, в Аїд [9:258].

У цю ж саму епоху, за періодизацією Б. Рибаківа, на рубежі IX–VIII ст. до н. е., в епоху переходу від бронзи до заліза, з’являється й дуже швидко переможно розповсюджується новий обряд — трупоспалення. До розшифрування обряду кремації Б. Рибаків закликає підійти з точки зору давніх жертвоприношень, коли жертвоне м’ясо спалювалося на олтарі, а дим ішов до неба, до “богів-небожителів” [9:261].

Отже, ідею трупоспалення можна пов’язати із вірою у вічне життя вже не самої людини, а тільки її душі. Виникла складна форма обряду, що поєднувала кремацію з інгумацією: вона була пов’язана з культом предків, які не тільки оберігали земельні угіддя, двір, родичів, а й керували небесними стихія-

ми: дощем, туманом, снігом. Кремація зникла тільки з приходом християнства [11:118].

На перший погляд, ми розібралися, як змінювалися уявлення прадавніх людей про смерть. Насправді ж ми маємо складну сув’язь давніх уявлень про смерть та світ померлих: поховання трупів у скорчених позах можна спостерігати водночас із похованням випростаних кістяків і трупів у молитовній позі, що засвідчувала найбільшу пошану (курганні обряди епохи енеоліту та бронзи), трупоспалення побувало паралельно із трупопокладанням (черняхівська культура) [там само].

Однак, на нашу думку, логіко-графічний метод (Див.: *Егидес А. П., Егидес Е. М. Лабиринты мышления, или Ученными не рождаются.* — М., 2004. — 320 с.), який ми вперше застосовуємо в такому роді досліджень, допоможе в загальних рисах наочно уявити собі трансформації у міфологічних уявленнях наших предків.

Див. таблицю № 1 в кінці статті.

Жертвоне трупоспалення, як ми вже з’ясували, було пов’язане з поняттям “душа”. У науковій літературі немає єдиної точки зору на цю “субстанцію” та її місце в тілі людини. Більшість дослідників, як вважають автори монографії “Українці: народні вірування, повір’я, демонологія”, дотримуються думки про те, що духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях: людина як життя, як дієва сутність (у нашому розумінні, це і є саме душа. — *О. Я.*), вмістилищем якої можуть бути груди, живіт, печінка, горло, голова чи кров [11:127]; людина як соціальна істота, котра ототожнюється з іменем або зовнішнім образом (під цим ми розуміємо власне тіло людини, її матеріальну оболонку. — *О. Я.*); людина як органічна сила, що ототожнюється з незримим “духом”, “подихом” (швидше за все тут ми повинні говорити про людину не як органічну силу, а про людину як розумову силу, тому що традиційно дух Божий присутній або відсутній у нашому мисленні, яке керує нашими діями. — *О. Я.*) [11:10]. Саме таке уявлення про душу і тіло закріпилося в народних віруваннях про смерть і живе донині. Тіло “віддають” матері — землі. Земля, як і жінка, дає нове життя. Так, Б. Рибаків переконаний, що червона фарба на кістках при похованні у скорчених позах є символом крові, в якій зна-

ходиться ембріон у череві матері. Припускаємо, що передача тіла землі могла розцінюватися і як жертва родючості, плідності землі та родині померлого. Пригадаємо тут обряд “збирної” суботи: “Первая суббота Великого поста називається “збирною”: вь этотъ день, по народному поверью, во время обедни на церковную паперть собираются все мертвецы и радуются, если видятъ, что ихъ родственники дают подачку нищимъ и “спасеныкамъ” (говеющимъ). Вечеромъ вь збирную субботу собирается молодежь на вечерницахъ и “пьють складку”. После “складки” несутъ закапывать кашу. Эта каша приготавливается девушками на вечерницахъ до прихода паробковъ. Готовится она иногда изъ разныхъ хлебныхъ зеренъ: рожь, овесъ, просо, гречиха, пшено, иногда изъ одной только гречихи или пшена. Около полуночи берутъ эту кашу вь горшкъ и бутылку водки, съ песнями несутъ вь глухое место, ставятъ кашу на снѣгъ, сами усаживаются вокругъ нея, выпиваютъ водку; затемъ девушки немного поодаль отъ кружка загребають кашу вь снѣгъ. Закопавши кашу, приносятъ несколько кулей соломы вь какой-либо огородъ, разстилають еѣ, садятся и поють веснянки, главным образомъ следующую:

Ой збирна, збирна да субитонька.

Да моя ничка Петривочка,

Да не выпалась удивочка,

Да й усю ничку биль бѣлила.

Соби явора приманьла:

— Да ой ты яворь, яворочку,

Да подай мьни хоть гилечку (ветку) [12:161-162].

Зрозуміло, що в наведеному вище тексті представлені нашарування різних часів, але чітко виділяються такі моменти: вірили, що померлі відвідують живих родичів у певні дні; саме в один із таких днів у землю закопують кашу з різних зерен (зерно — символ плодючості; каша (первісно — товчене зерно з водою) — елемент жертвоприношення; сакральна їжа); приносили до городу соломку, яка символізує кінцеву стадію кругообігу в живій природі і водночас початок нового рослинного циклу; веснянками прискорювали прихід весни, коли відновлювалась родючість землі (померлі предки допомагали в цьому); у тексті веснянки дівчина залицяється до хлопця (парування молодих — умова для продовження роду).

Для підтвердження правильності наших думок процитуємо О. Фрейденберг: жінка, за

аналогією із землею, пов’язується не тільки з родючістю, а й зі смертю і з померлим; вона — труна, в якій людина вмирає і відроджується [10:83]. Померлого закопують у землю, щоб він міг вийти з неї подібно до рослини. Найголовнішими рослинами в землеробський період були зернові. Тоді можна говорити, що смерть отожднюється із врожаєм, а померлий сприймається в аграрних образах як персоніфікація плідності землі. Померлого, як правило, кладуть на столі, де лежить їжа, хліб і вино; коли ж його закопують у землю, над його тілом ставлять стіл і їдять за ним, повторюючи оживлення померлого. Перебування на столі означає перемогу життя над смертю [10:204]. Тут О. Фрейденберг акт смерті й акт їжі вважає стійкими омонімами: в акті ковтання рот людини метафорично уподібнюється землі, череву, потойбіччю, народжуючому органу. Ковтаючи, людина оживлює об’єкт їжі й оживлюється сама. Тож їжа — метафора життя й воскресіння [10:67].

Володимир Данилов ще на початку минулого століття переконливо писав про те, що в уявленнях про смерть і потойбічне життя людини велику роль відіграють птахи. Пояснити це можна по-різному, наприклад, “Птах” — метафора “неба”, писала О. Фрейденберг, — і якщо його політ провіщає (у давнину гадали по польоту птахів), то це означає, що і птах, і небо могли пророчити, прорікати [10:133]. Тому, мабуть, у голосіннях звертаються до птахів із проханням переказати померлим про живих і принести вісточку з потойбіччя, бо саме вони — єдині посередники між світом живих і померлими. На думку В. Єрьоміної, образ смерті-птаха утворила швидкість, з якою приходить смерть [13:74]. Пам’ятаючи, що міфологічне мислення ототожнювало людину з рослинним і тваринним світом, смерть — із зникненням, відродження — з поверненням, дозволимо собі припустити, що тільки птахи й могли ототожнюватися з померлими, тому що прадавня людина кожного року мала можливість у природі регулярно спостерігати появу і зникнення саме птахів. Плакальниці уявляли померлого в образі будь-якого птаха [14:1]. До того ж, думка, яка порівнювала людину з птахом, не зупинилась тільки на цьому і розвинула порівняння в такий образ, коли померлому приписувалися всі атрибути, які так чи інакше характеризують птаха як такого [14:10]. Наприклад:

Моє дитятко, моя пташечка! Хто тепер мені буде щебетать раненько, воркувать низенько?;

... куди ж ти, моя пташечко, улитаєш, мене покидаєш? (там само);

... а мои браты-соколы встричайте да признайте свою матинку, а як не признаете, так людей спитаєте [15:184] (брати померли раніше, а дочка плаче по матері. — О. Я.).

Тексти голосінь, які ми аналізували, донесли до нас, по-перше, уявлення про те, що царство мертвих знаходиться десь високо на небі, там, де вирій. Рай (ірій, вирій), — пише Б. Рибаків, — чудовий сад, що знаходиться десь у далекій сонячній стороні. Поняття “вирію” не книжне, а народне... Очевидно, душі предків повинні потрапити до себе в рай, у своє постійне місце перебування. В усіх народних уявленнях про душі померлих вони виявляються такими, які кудись летять. Місце перебування душ в ірії, звідки прилітають перелітні птахи, вплинуло на те, що і самі душі предків ототожнювались із птахами” [9:264-265].

“Соловечки будуть щебетати, а зозуленьки кувати, а я буду йних пытаты: соловейки мойи, братики, а зозуленька моя ненька. Вы высоко летаете, вы далеко бувааете, чы вы не бачылы мойей матинки, чы не передавала вона свойимъ дитечкам поклона и вирного слова?” [6:100].

Б. Рибаків згадує повір’я, в якому ключі від вирію зберігає зозуля [9:264]. У наших текстах звертаються частіше за все до матері-зозуленьки (а куди-жъ тебе несуть, мою ридненьку, мою зозуленьку? Матинко, моя-жъ зозуленько!). Але є й приклади, коли зозулею називають чоловіка, дитину:

...Зозулі вь садочку кують, а нашого хозяина не чуть [15:83];

(плачь по умершему ребенку)...Коли я тебе побачу? Чы ты зозулею прылетьшь, чы соловейкомъ? [6:104]

В. Сокіл запевняє, що легенди, котрі стосуються виникнення зозулі, виходять з архаїчної міфологічної традиції. На цей час у Карпатському регіоні виявлено лише два фольклорні варіанти. Діти не слухали своєї матері, вона залишила їх і перетворилася на зозулю. У другому варіанті зозулею стала дочка, котра насміхалася з матері. Останній мотив — зозуля з дівчини — побутує і в інших регіонах України. Мотив перетворення на зозулю зберегли й інші етнокультурні традиції. У сербів

сестра перекинулася зозулею, бо плакала за мертвим братом; у словацькій легенді зозулею стала дружина коваля, у польській — княжна; в українських піснях і баладах віддана заміж у далекий край жінка перекидається зозулею і прилітає до матері [17:45-46].

У навчальному посібнику В. Борисенко наведено текст сирітської пісні, в якій звертаються до померлого батька (пісню співають на дівич-вечорі сироті):

Пошлю сокола повише неба, мені батенька треба. Це сокуленько не долітає, батенько навздогад знає: — Чого, соколе, чого ясенський, з якою порадою?... [7:176].

Тут “рай”, “вирій” знаходиться десь вище неба.

“...Куди-жъ ти йдешъ?... Яма глубока, трава зелена. Будуть пташки тамъ литать, а ми будемо питать: Чи не бачили нашой матуси дорогои? Перекажить имъ поклон: нехай устануть, подивляютьця на своихъ сыротъ” [15:184].

У наведеному тексті “вирій”, де літають пташки, переміщено під землю, в глибоку яму, куди “пішло” тіло померлого.

Цілком природно, що чіткого розмежування у віруваннях людей стосовно того, що душа відлітає у вирій, а дух залишається з родиною, не було й не могло бути. Душа і дух — ідеальні поняття, пояснити і розмежувати які пересічній людині важко й дотепер. Християнство, як відомо, залишає тільки одне з них, бо там мова йде про Отця, Сина і Святий дух.

Згідно з народними віруваннями, як відомо, існування людини продовжувалося як у формі душі, так і духу. Наприклад, під час Святого вечора, коли відбувалося поминання померлих, на столі залишали миску з кутею і ложками, щоб душі родичів могли бути на святковій трапезі. Померлі сходилися до хати звечора, і коли домочадці сідали за стіл, то дмухали на лаву перед тим, як сісти, “щоб не присісти чиюсь душечку” [7:178]. Перший понеділок після Русального Великодня — поминання померлих нехрещених дітей на “Шуляка”. Не можна цього дня жати, бо це — великий гріх. Якщо ж порушити заборону, то з жита виходить дівчина — Дух, яка може затягти в жито й залоскотати [7:179].

Як же у текстах голосінь визначено місце, куди відправляються померлі і звідки приходять їхні душі? По-різному. Часто-густо на це запитання немає відповіді:

Та де-жъ ты тепер будешъ, та куди-жъ ты, моя пташычко, улитаешъ, мене покидаешъ [15:184];

Видкиля тебе, мій синочку, въ гости выгля-
дать, дожидатьця? Чи съ глибокого яру, чи зъ
далекого краю, чи з високої могылы, чи з дале-
кої украины [15:85];

Видкиль же мы будемъ тебе выглядать, — чы
изъ поля, чы изъ родоля? Ой моя донечка, ой
моя голубочка, та видкиль тебе выглядать, та
видкиль тебе пытать?... та никто не скаже, никто
не звистытъ [6:107];

Да куды жъ ты полынешъ и поплывешъ, да на
яку дорыженьку, да на яку сторыньку? [6:103]

Чому ж увялення про місце розташуван-
ня країни померлих такі різні? Люди відпові-
дають, що ніхто звідти ще не повертався, то-
му й перевірити неможливо, а рай-вирий
кожен бачить по-своєму. Є й історичне пояс-
нення цьому розмаїттю. Річ у тім, що на ук-
раїнських землях у різні історичні епохи прак-
тикувалися й різні способи поховання.
Померлих відправляли до країни духів за во-
дою в човнах (у тексті є звертання: Матин-
ко, утинко-жъ моя! Матинко, рыбонько-жъ
моя!) [15:184]; спускали з гори на санях (да
видкиля-жъ мыни тебе вызыраты? Чи съ тії
глыбокої долины...) [там само]; у лісі (або
у спеціальних гаях, присвячених покійним) на
деревах підвішували горщики з попелом від
поховального багаття (Видкиля мы тебе бу-
дымъ выглядать, чы зъ гаю, чы зъ далекого
краю?) [6:106]. Коли небіжчика спалювали
на вогнищі, гадали, що його душа з вогнем і
димом відлітає на небо й там потрапляє до
раю (Чы ты зозулею прылетьшь, чы соло-
вейкомъ?) [6:104]. Пізніше, коли тіла помер-
лих стали класти в землю, сподівалися, що
небіжчик і там знайде собі притулок [11:132].

“Той світ” під землею — таємничий і за-
гадковий — у текстах голосінь часто прирів-
нюється до селянської хати:

Ой моя донечка, моя рыдненька, та яка у тебе
хата невеселая, — туда ни дощъ не пройде, и ви-
теръ не провіе, и сонце не прыгріе... [11:107];

Охъ, мій чоловіче, мій ясний соколе! Та яку-
жъ ты хату забажавъ смутну та невеселу: туды
сонце не прыгріе, туды витеръ не завіе [15:83].

Порівняємо наші тексти з тим, що пише
Н. Велецька про архаїчні поховальні споруди —
“гробниці”-голубці, які були поширені
на Російській Півночі ще в ХІХ ст. Голубці
були і в ХХ ст. у трансформованій формі
схематичної моделі хати, нерідко з пласким

покриттям і невеличким отвором у фасадній
стіні. Посилаючись на інших авторів, Н. Ве-
лецька наводить текст голосіння, в якому де-
тально описується надгрібок у формі хати,
який є спадщиною язичницької поховальної
споруди — моделі хати. Генезис такого типо-
логічного елемента слов’янської поховальної
обрядовості йде від праслов’ян:

... Там построено хоромное строеньеце —

Прорублены решчатые окошечка,

Врезаны стекольчатые околеника,

Складены кирпичны теплы печеньки,

настланы полы да там дубовые,

Перекладинки положены кленовые...

И положены там кушенья сахарные,

И поставлены там пицца медвяные... [5:32].

Порівняйте: (дочка плаче по матері)
...зробылы тоби хаточку темную да невыд-
ную, да не съ однимъ да оконечком, да не съ
однимъ да стульчыкомъ... [6:102].

“У ролі посередника, що сполучає світ
живих і світ померлих, найчастіше виступає
світове дерево”, — пише О. Таланчук
[11:134]. Ідея дуалістичної організації Всесві-
ту (образи прадавніх батьків усього живого
на Землі) втілена в Землі-Матері й Небі-
Батькові, присутня в багатьох міфологіях. Во-
на була оформлена в далекий праїндоевропей-
ський період. Матеріалізується така ідея саме
в образі світового дерева — опорі, яка підтри-
мує поділений на дві сфери Всесвіт. Складну
й багатозначну семантику дерева, яка скла-
далася протягом тисячоліть, представила
О. Фрейденберг: перед нами божество дере-
ва, яке є одночасно божеством неба, води і
смерті; воно персоніфікується у дереві та у
тому, що є часткою дерева (у скіпетрі, пали-
ці для подорожніх, гілці), у птахові, у звірові;
бог цей є “божеством року”, в кому зосеред-
жена міць плодючості на рік; щорічно обира-
ється і його новий річний репрезентант у ви-
гляді жіночо-чоловічої пари. Вважається, що
ця пара — божество в особах, і на рік має
владу над силами неба і землі. Вони об’єдну-
ються у священному шлюбі [10:72].

Перевтілення померлих у дерева і квіти
широко відоме всім слов’янам. “Частини де-
рева стають частинами тіла”, — зауважує
Н. Велецька і наводить приклад: ...Стала со-
бі під явора, під явора зеленого, під синонь-
ка під свогого... Зачала... галузки та й лама-
ти, зачала кровця цяпкати, зачав синонька

кричати: “Мати моя наймиленьша! Не лам-же мі пальці (кости) мої, пальці (кости) мої дрібненькі!” [5:33-34].

Без сумніву, це — рудименти ще праслов’янської традиції. Такими ж давніми можна вважати і символи, які зустрілися в наших текстах:

Донечку моя, фіялочко моя, видкиль буду тебе вызырать... [6:102].

Моя матинко,...моя вышенько и моя черешенько... (6:100).

В. Данилов у своїй роботі пише: “При вживання символів зі світу рослинного царства відбулося нарощення на слово-символ тих атрибутів, які усвідомлюються нероздільно з поняттям про рослину” [14:4]. У текстах чітко простежується думка: жива людина — рослина, мертва людина — одцвітаюча або зів’яла рослина:

Моя донечко, моя тополечко,

Моя донечко, моя маковочко,

Моя донечко, моя рожа повная!

Якъ же ти зацвила и скоро отцвилась и обсыпалась... [6:98].

...Немає цвиту чырвоного, немає роду рыдного...

Нада цвиту маковку, нема рыднишого надъ матинку... [6:99].

Важливою є думка В. Данилова про те, що порівняння людини з живою природою не зупиняється на певній точці, і мова доводить такі порівняння до крайньої межі [14:15]. Наприклад: *Моя дыгыночко, моя родиночко, моя пташечко, и моя комашечко, и моя роза повная, и моя роза червоная, и моя ягода повная, и мый цвиточокъ, и моя крашаночко!* [6:100].

Зробимо висновки на основі представленого матеріалу:

1. Поняття “потойбіччя” органічно пов’язане з уявленнями наших предків про життя і смерть. У праїндоевропейській період люди не розмежовували ці поняття; їхні уявлення можуть бути представлені у формулі: “життя” є “смерть” (життя = смерть).

2. У період трупоспалення “потойбіччя” — десь на небі або вище неба (“у вирії”, куди відлітає дим (душа) померлого). “Душа” уявляється птахом, який після смерті прилітає до родини померлого.

3. Пізніше трупи просто закопували в землю, де в череві Матері-землі й було “потойбіччя”. Мати-земля “відроджувала” по-

мерлого у вигляді дерева або квітки. “Той світ” під землею був дзеркальним відображенням “цього світу” (прикладом може бути текст голосіння матері по дочці: Ты должна была через три года быть невестой. Такихъ (какъ ты) невестъ не бываетъ, дочь моя. Спиной подъ венець не идутъ, — попарно идутъ подъ венець, дочь моя! [6:111].

4. Чіткого уявлення про “потойбіччя” у текстах голосіння немає, адже звідти ніхто не повертався; адже тексти голосіння увібрали в себе вірування різних епох і етносів; адже традиційні частини Всесвіту (“вирії” — “цей світ” — “айд”) у віруваннях прадавніх українців, як і в інших народів світу, об’єднані “світовим деревом”. По його гілкам можна було дістатися до “вирію”, а по корінню — перейти в “айд”.

Одеса

Список літератури

1. Міфи України. За кн. Г. Булашева “Укр. народ у своїх легендах, реліг. поглядах та віруваннях” / Пер. Ю. Буряка. — К., 2003. — 383 с.
2. Селіванова О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). — К., 1999. — 148 с.
3. Коваль-Фучило І. Українські похоронні голосіння: генеза і поетика. — Дис... канд. філол. н. — Львів, 2002.
4. Одна глава обь украинских похоронных причитаниях Владимира Данилова. Отдельный оттиск изъ журнала “Кіевская Старина”. — Кієвъ. — 1906. — 14 с.
5. Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. — М., 2003. — 240 с.
6. Остатки язычества въ погребальных обрядахъ Малороссіи // Етнографическое обозрение. — 1898. — № 3. — С. 93-112.
7. Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. — К., 2000. — 191 с.
8. Українці: народні вірування, повір’я, демонологія. — К., 1991. — 638 с.
9. Рыбаков Б. Язычество древних славян. — М., 2002. — 592 с.
10. Фрейденберг О. Поэтика сюжета и жанра. — Л., 1936. — 454 с.
11. 100 найвідоміших образів української міфології. — К., 2002. — 448 с.
12. Етнографіческа мелочи. (Изъ местечка Веркiewки, Нежинскаго уез., Черниговской губ.) // Етнографическое обозрение. — 1898. — № 3. — С. 159-163.
13. Еремина В. Историко-этнографические истоки “общих мест” похоронных причитаний // Русский фольклор. Поэтика русского фольклора. XXI. — Л., 1981. — С. 70-86.
14. Владимиръ Даниловъ. Символика птицъ и растений въ украинскихъ похоронныхъ причитанияхъ. — Кієвъ. — 1907. — 18 с.
15. Похоронныя причитанія южнаго края. С. Брайловскаго // Русский филологическій вестникъ издаваемый подъ редакціею А. И. Смирнова. Томъ XII (Годъ 6-ой). Варшава, 1884. — С. 179-187.
16. Сокил В. Народні легенди та перекази українців Карпат. — К., 1995. — 157 с.

Таблиця № 1

Випростані пози: ідея про життя після смерті-сну у вигляді людини; потойбіччя під землею, де спить сонце. Покійнику клали необхідні речі: їжу, зброю, прикраси.

X – IX – VIII століття до н.е.

Скорчені пози: ідея про перевтілювання і друге народження у вигляді звіра, рослини або птаха.

X – IX століття до н.е.

Жертовне трупоспалення: ідея вічного життя закріплена в уявленнях про душу, яка відлітає до вирію; тіло закопують: ідея про зв'язок із предками, які живуть під землею.

X – IX – VIII ст. до н.е.

In the article the evolution of Slavic pre-Christian ideas about death, paradise and the next world are examined. Different assessments of these ideas made by linguists, historians and specialists in ethnography are illustrated in the texts of Ukrainian keening published in the XIX century. Key words: mythological thinking, ritual, paradise, paganism of ancient Slavs, the next world.

СВІТОГЛЯДНІ ОСНОВИ ТРАДИЦІЙНОЇ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТЕМПОРАЛЬНОСТІ

Олександр КОВАЛЬКОВ

Останнім часом загальноприйнятим в історичній та етнографічній науці стало виділення у розвитку суспільства декількох етапів, а разом із тим — умовного типологічного поділу минулого людства на історично детерміновані форми соціальної організації. Зокрема виділяють періоди, з якими пов'язували домінування традиційного, індустріального або ж постіндустріального (інформаційного) суспільства. Критеріями для такого поділу виступають характер господарської діяльності, рівень розвитку виробничих сил,

ступінь соціальної мобільності та здатність до трансформації, особливості світосприйняття тощо. У цій схемі традиційне суспільство отожднюється з суспільством аграрним.

Селянський спосіб життя та селянська культура є універсальним минулим сучасної людини. Тому універсальним можемо вважати і породжений селянською цивілізацією комплекс народної культури, в тому числі і систему народних вірувань та міфологічних уявлень. За безперечної унікальності етнічних міфологічних систем слід зазначити, що спіль-